

Левкова А.

СПІЛЬНА МОВА. ЯК НАРОДЖУЮТЬСЯ І ЖИВУТЬ СЛОВА

Київ : Портал, 2020. 200 с.

Достовірні знання про мову та її природу, мови світу та рідну мову, її історію, структуру, норми — це те, чого суспільство очікує від мовознавців. Поширення лінгвістичних знань є важливим завданням науково-популярної літератури. Особливу нішу в ній посідають видання для підлітків, де автори в максимально доступній формі викладають матеріал, важливий для гуманітарного розвитку юних читачів, навіть якщо вони й не планують ставати лінгвістами.

Анастасії Левковій вдалося написати саме таку книжку. Цікаво й необтяжливо вона розповідає те, що зазвичай не дуже хочуть чути і вчити школярі. Завдяки своїй глибині та багатозаровості ця праця сподівано здобуде популярність як серед підлітків, так і серед тих, хто вже отримав атестат про середню й навіть вищу освіту.

Видання відразу привертає увагу високою поліграфічною якістю (цупкий папір, оптимальний для очей колір тощо), неважкими для школярів і достатньо змістовними для викладачів-мовників текстами, розмаїттям кольорових ілюстрацій, виконаних на зразок *sketch note*, що зближує викладення матеріалу водночас і з монографією, і з популярними в сучасній педагогіці коміксами.

У передмові зазначено: «Ця книжка написана для того, дорогі читачки й читачі, щоб поділитися з вами тим, що я знаю і думаю про мову» (с. 7). Беручи до уваги дотеперішню шкільну літературу з мовознавства, авторка ставить питання: *як по-новому* можна написати про мову? Саме тому передмова починається несподіваним зверненням до аудиторії: «Чи можна обійматися словами? Якщо так, то якими з них обійматися душевніше?» (с. 6).

На відміну від інших авторів науково-популярних книжок з мовознавства, А. Левкова враховує особливості сприйняття інформації цільовою аудиторією в наш час — кліпове мислення, тотальний дефіцит уваги, — і пропонує переважно невеликі розділи, які не перевантажують фактами, але концентровано подають найголовніше та містять чимало прикладів. Книжка складається з передмови та дванадцяти розділів, має вкладення-додаток.

У першому розділі «Добрі пори дня, мир та мур» (с. 10–14) на читача чекає розповідь про функції мови, а також пізнавальна навколосвітня подорож, з якої він довідається, в яких культурах прийнято при зустрічі бажати миру, в яких — славити Бога, хто піклується про ситість співрозмовника або каже «я твій раб», і представники якого народу можуть привітатися словом «куку». На прикладі реконструйованої сцени з праісторичного мисливського життя авторка розповідає про до- і невербальне спілкування та підсумовує: «Комунікативна функція <...> дозволила людям об'єднуватися задля виживання» (с. 10). Розділ про фатичну функцію мови завершується тим, що навіть звичайне «мур-мур», надіслане в чат, може бути дуже важливим комунікативним актом.

Другий розділ «Солодюцькі слова» (с. 16–20) присвячений демінутивам. Авторка розповідає про способи утворення зменшувально-пестливих форм слів в українській та інших мовах. Зокрема, читач довідається, що поляки вмійють

зробити пестливим навіть звичайне привітання, а також зауважить, що в українській мові є демінутиви для негативних явищ. Також А. Левкова побіжно знайомить аудиторію з аугментативами, приклади яких ніби виписані під основним текстом невправною дитячою рукою.

У третьому розділі «З тими бджолами ніколи не вгадаєш» (с. 21–48) пояснено різницю між літературною мовою, суржилом, діалектами і соціолектами. Коміксом, присвяченим Ю. Шевельову, авторка ілюструє твердження про те, що «неправильної мови» не буває, а літературна мова виникла з потреби об'єднувати націю (с. 27).

На читача чекають пізнавальні історії появи добре відомих нам слів у контексті розвитку української літературної мови від часів Кирила та Мефодія до сьогодення, а також пояснення таких явищ, як калькування, інтернаціоналізми і слова-дублети. Авторка розмірковує про складність виживання національних мов під тиском «імперських» мов, про важливість не лише національного, а й мовного патріотизму: «Якщо країною правлять розумні патріотичні люди, то вони намагаються пильнувати не тільки економічний, військовий розвиток, а й культурний, зокрема і мовний: всіляко сприяють тому, щоб громадяни знали державну мову <...>» (с. 44). Оскільки книжка розрахована на підлітків, вона може стати своєрідним щепленням від небезпечної для українців хвороби «какая різниця, на каком языке».

Четвертий розділ «Пане професоре, Ви вже нажерлися?» (с. 49–65) присвячений стилістичним можливостям мови. Починається вона байкою про японського студента-україніста, який звернувся з таким питанням до свого викладача. Авторка докладно розповідає про пейоративи, синоніми й синонімічні гнізда, про діалектизми, фразеологізми, канцелярит, наводить численні цитати з різностильових джерел та згадує багатьох цікавих персонажів, які вчать читача розрізняти та доцільно застосовувати мовні стилі. Ненав'язливо А. Левкова викриває порушення мовної культури — коли кожне речення починається словом *насправді* (с. 59) й несподівано показує, як зі знаків < та 3 у повідомленні в чаті зробити символ «любов» (с. 61), що свого часу було відкриттям і для неї самої. Художній стиль, традиційно згадуваний на початку всіх стилістичних класифікацій, А. Левкова залишила на завершення розділу, щоб наголосити на його важливості для розвитку індивідуальної мовної компетенції.

П'ятий розділ «Для втаємничених і не тільки» починається накресленими над текстом різнокольоровими *крінж*, *бро*, *він мій краш*, *чілти*, *рофлти*, *флексити*, «яких до написання цієї книжки я не знала, але їх знаєте ви» (с. 66). Отже, цей розділ присвячений жаргону, сленгу й арго, розповідає про причини їх виникнення, особливості творення та вживання. Тут згадано, що слово *кльовий* використовували ще українські мандрівні музиканти у XIX столітті. При цьому А. Левкова не обмежується лише мовознавством, а й стримано та органічно вплітає у текст історично-патріотичні коментарі: «В українській мові чимало сленгових слівць походять із російських тюрем... Чому? Бо як у Російській імперії, так і в Радянському Союзі в'язниць і концентраційних таборів було занадто багато й потрапляли в них не тільки злочинці, а й ті, наприклад, хто зважилися захищати свою позицію <...>» (с. 68) та ненав'язливо нагадує про те, що наша мова і незалежність досі у небезпеці: «*Іхтамнетами* називають військових із Росії, які воюють на Донбасі», «*підсніжники* — це видалені з тіла скалки» (с. 70). Інтерактивності розділу додає невелике практичне завдання наприкінці. «Фішка в тому, що сленг (а зараз ми говоримо про нього) — це те, що приходить і відходить», — зазначає дослідниця та застерігає від засилля сленгіз-

мів у літературній творчості, хоча відмовлятися від них зовсім теж не потрібно, адже вони здатні «відобразити атмосферу того часу» (с. 72).

Шостий розділ «Мандрівці й осільці» (с. 73–100), найбільший за обсягом в усій книжці, починається діалогом з аудиторією: «Ви любите мандрувати? Слова, як виявляється, також мандрують. І, як люди, можуть оселятися деінде — ненадовго або ж на постійне місце проживання, ще й отримати в іншій мові громадянство, понароджувати дітей, онуків, правнуків, набути кумів і сватів» (с. 74). Така цікава персоніфікація готує читачів до того, що далі йтиметься про питомі та запозичені слова.

Свою розповідь авторка починає тлумаченням поняття праїндоевропейської мови; читачі дізнаються, яким чином учені дійшли висновку про існування спільної «прапрабабусі-мови» та які слова вона залишила у спадок мовам сучасним. Далі в розділі йдеться про праслов'янську мову та питомих слов'янські слова, якими їй завдячує українська мова. 15% усього сучасного українського лексикону, за твердженням А. Левкової, становлять запозичення. Цікавим відкриттям для нефілологів стане інформація про тюркське походження слів *козак*, *майдан* і *отаман*, про те, як південноамериканська культурна рослина *Solanum lycopersicum* L. отримала у Європі два різних імені, про особливості творення назв у ботаніці загалом і про те, що «мова ж буває свавільна й часто робить що їй заманеться» (с. 89).

У розділі багато прикладів, як конкретні слова «мігрують» з інших мов, «обживаються» в них та видозмінюються. Однак авторка застерігає читачів від зловживання запозиченнями: «Утім, коли іншомовних і новозапозичених, тобто ще не надто звичних слів забагато, то мовлення звучить як розладнаний музичний інструмент» (с. 93). Читач знайомиться з явищем мовного пуризму й дізнається, які сучасні мови є найбільш «пуристичними» та що означають любительські новотвори *дахівка*, *першина*, *оздобня*, *осідок* (с. 96). І на завершення розділу — розповідь про «фальшивих друзів перекладача», які можуть зробити черстве свіжим, а магазин журналом.

Дослідниця веде з читачами діалог про культуру мови: «Прислухайтесь до свого мовлення. Які слова переважають? Питомі, давно запозичені чи новозапозичені? Чи бувають такі, що здаються вам кострубатими? Чим можна їх замінити?» (с. 99). І принагідно наводить до додаткових джерел, де можна не лише прочитати думки мовознавців, а й запропонувати свої мовні інновації: «Ледей забула: якщо хочете дізнаватися, як замінювати вирвивухо-слова, то зазирніть на цей сайт.» (с. 100).

Сьомий розділ «На кожне сільце — своє слівце» (с. 101–118) присвячений діалектизмам. На прикладі однієї закарпатської говірки, носії якої практикують змагання «Ко май май», авторка розповідає, де краще і довше зберігаються говірки, якими історичними причинами можна пояснити існування архаїчних форм в одних регіонах і втрату їх в інших; А. Левкова наводить особливі місцеві слова (*пулень*, *тремпель*, *шведка*, *ракло*, *кичера*), супроводжуючи їх цікавими, інколи напіввигаданими історіями, згадує навіть про характерні для певних говірок звуки. Краще уявити поширення діалектів сучасною Україною допомагають дві карти. Дослідниця розповідає про тонкощі діалектологічних експедицій, цитує своїх інформантів, дивує читачів тим, що *георгіна* (замість літературного *жоржина*) і *верабей* (замість *горобець*) — не росіянізми, а діалектні слова (с. 111–112), та віднаходить назви, які є не просто діалектизмами, а цілими культурно-історичними реаліями, що не мають відповідників в інших регіонах (с. 114). Прикро, що в книжці приділено основну увагу закарпатському

говору й набагато менше — мовленню поліщуків, подолян, волинян тощо. Утім, не виключено, авторка покладається на обізнаність самих читачів.

Використовуючи метафору річки та криги, А. Левкова порушує питання «правильності» мови: «Літературна мова — це тільки невеличечка частинка мови. Це лише крига на річці, а під кригою існує величезна ріка — зі своїми витоками, притоками, плесами, перекатами, фарватерами й підводними течіями. Якби не було річки, то не було б і криги — так само й діалект живить літературну мову, тому діалектом нехтувати не варто, а надто — зневажати його» (с. 113).

Восьмий розділ «Про слова-предки та їхню (декого) другу молодість» (с. 119–131), присвячений архаїзмам, А. Левкова починає не з визначення терміна, а з реального життєпису її знайомої американки з українським корінням Аретти, яка повернулася на батьківщину своїх прадідів. Так виникає преамбула до пояснення, як у мові діаспоритів законсервувалися слова, що вже вийшли з ужитку в материковій Україні. Аретта уклала словник «несучасних українських слів, які вживали в її сім'ї та багатьох інших родинх української спільноти в Чикаго» (с. 122). Й аж потому А. Левкова підводить читачів до самого поняття архаїзмів та висвітлює їхню відмінність від історизмів.

У цьому розділі є приклади з «Енеїди» І. Котляревського, а також цитати з творів Панаса Мирного та П. Грабовського, з яких можна виснувати, що новомодне *ніт* має більш ніж столітню історію (с. 126), і трохи лірики Максима Рильського, і навіть невеликий екскурс в українську топоніміку, після якого стає зрозумілим, чому назва лівої притоки Дніпра походить від прикметника «правий» (с. 129), хоча, звісно, це пояснення є дискусійною гіпотезою. Є відповідь і на питання, чому в англійській мові немає займенника «ти» (с. 131).

Після архаїзмів авторка повертає русло розповіді до неологізмів у дев'ятому розділі «Слова-немовлята» (с. 133–144), наводячи низку прикладів з класичних і сучасних художніх творів та повсякденної розмовної мови. Мовознавиця не лише повідомляє, як це було в подібних працях ще кілька років тому, котрий з письменників уперше вжив те чи інше слово, а й спростовує деякі міфи, покликаючись на корпус української мови. У цьому розділі А. Левкова також розповідає, як неологізми стають історизмами та який загальновідомий синонім має слово *доброзвучник* (с. 139). Авторка ділиться з читачем способами творення нових слів, часом зовсім чудернацьких, апробованими нею ще в дитинстві та запозиченими в класиків і сучасників-митців. І наголошує на тому, що не варто дратуватися навіть із химерних «новоприбульців», адже «мовна гра подарувала насолоду як письменникам, чия мова витанцювує на сторінках, так і читачам, які це читають, дивуються чудернацьким словам, вгадують їхнє значення, впізнають їхнє походження, усміхаються їм, подумки танцюють разом із ними!» (с. 143).

«Одне з найзагадковіших явищ у мові — це фразеологізми», — вважає авторка й присвячує фразеології десятий розділ «Загадкові поєднання» (с. 145–157). На перших сторінках цього розділу — вже знайомий читачам прийом *sketch note* з дев'ятьма фразеологізмами, що містять соматизм *рука/руки* (с. 146), та дев'ятьма — з соматизмом *ніс* (с. 147). Далі А. Левкова аналізує ще кілька висловів, пов'язаних із частинами тіла, а після того пояснює, що таке *нанівець* і *пантелик* (с. 149). Авторка розповідає читачеві про походження фразеологізмів, крилатих висловів, афоризмів — *зарубати на носі*, *дядько Сем*, *битися з вітряками*, *ханьки м'яти* — та одразу пропонує допитливим читачам визначити, які з наведених крилатих словосполучень мають біблійне походження, а які — язичницьке (с. 153). Читачеві стає зрозумілим, якою відповідальною справою для

перекладача є відтворення фразеологізмів іншою мовою, адже те, що в одній мові — птах у польоті, в іншій — пан, або ж в одній мові — блакить, в іншій — сніг (с. 156).

Предметом одинадцятого розділу «Язикомова» (с. 159–179) став суржик. Звичай, пояснюючи це поняття учням, педагоги наводять аналогію із зерновими культурами. У книжці А. Левкової це теж є, але розповідь починається народним суржикомовним віршем, відомим авторці ще зі школи, й коментарем: «Ми з сестрою так примовляли <...>, коли чули суржик. Ми глузували з нього, обурювались, гидували ним. Проте часом вживали <...> й робимо це зараз — або задля сміху, або тому, що виросли в містечку, де багато хто говорить суржиком, і деякі перекручені слова закарбовані в нашій свідомості» (с. 160).

Мовознавиця висвітлює історію змішаного мовлення не лише на теренах України, а й у глобальному масштабі, уживаючи терміни *pigeon English*, *креольська мова*, *білінгвізм*, *диглосія*, *інтерференція*. Читач має можливість замислитися про комплекс мовної меншовартості в умовах домінування російської мови, про те, як можна втратити мову дорогою із села до міста, дізнається про політику коренізації та українізації в СРСР, про штучне зросійщення української мови укладачами словників. Водночас авторка закликає не втрачати здоровий глузд та не впадати в крайнощі, як-от пошук росіянізмів у питомо українській лексиці, та навіть заохочує отримувати задоволення від особливого колориту: «Але звідки смакування текстом, якщо це — суржик? Ми ж з'ясували, що <...> ним спілкуються люди з невисоким освітнім рівнем? Виявляється, суржик може бути цікавий тоді, коли він — гра. І граються ним люди, які загалом-то володіють літературною українською мовою...» (с. 178). І вкотре імітує *sketch note*, виконаний учнівською рукою: «А якщо вміти тільки суржиком, то вже не гра, а лихо» (с. 179).

Дванадцятий розділ «Ансамбль розмаїтостей» (с. 181–197) можна схарактеризувати як мініпосібник із соціолінгвістики для початківців. Адже в ньому подано докладну й доступну інформацію про статус і поширеність мов, про їхню роль у міжнародній культурній, політичній та економічній взаємодії. Питання, що їх розглядає авторка, актуальні передусім для фахівців-мовознавців, проте й немовознавці, на її погляд, не мають лишатися осторонь: «Про деякі мови сперечаються — чи це мова, чи діалект», «мови з'являються та вмирають», «як ЮНЕСКО визначає, чи мова загрожена, чи ні» (с. 182).

У центрі цього розділу — становлення сучасного івриту та життєпис його основоположника. Завдяки прикладові Ізраїлю можна зробити висновок щодо важливості ЗМІ для розвитку мови: «Газета допомогла переконати євреїв, що івритом можна говорити про все і висловлювати все» (с. 184). У розповіді про відродження івриту вдумливий читач легко відчитає дуже нагальну для України проблему: «Спільна мова — це те, що дало змогу об'єднати й відокремити націю... Можна уявити, що таким чином мова створює дім для своїх мешканців — із надійними мурами, проте з брамами, які можна відчиняти для дружніх представників інших націй» (с. 185).

У роздумах на тему, чому потрібно вивчати іноземні мови, червоною ниткою проходить теза, що навіть мова з 50 носіями заслуговує на вивчення, оскільки, знаючи малопоширену (так звану камерну) мову, «ми стаємо на вагу золота у професійній діяльності» (с. 190). Авторка наголошує, що мова «несе в собі досвід багатьох поколінь» (с. 190).

Тут згадано й непростий і багатозначний термін «мовна картина світу», витлумачений як «те, як у нашій свідомості віддзеркалено реальність» (с. 190).

Адже «те, як ми говоримо про реальність, свідчить і про нас, а не лише про світ довкола» (с. 190). Унікальність кожної мови проілюстрована фразеологізмами й пареміями; читачі дізнаються, що в мові австралійських аборигенів куук тхайоре немає слів на позначення правого та лівого, а також з'ясують семантику відомих англійських слів *wife* і *husband* (с. 191–192).

«Спільна мова» стане чудовим посібником з мовного виховання молоді — без «шароварщини» і маніпулятивних гасел. «Українською варто розмовляти не тому, що вона красива, солов'їна, калинова, сопілкова чи якась там іще, а тому, що вона — мова нашої країни і несе в собі історію багатьох поколінь наших предків», — наголошує авторка (с. 195).

У книжці є наскрізний образ танцю: «Мені здається, що мова, як і людина, здатна... танцювати. Так, танцювати на наших устах. Це відбувається тоді, коли ми вільні духом, а наша мова, мова конкретного Я, — багата і впевнена в собі...» (с. 7). У «Спільній мові» розвинута ціла оригінальна філософія мови, де «велике питання — хто ким володіє, хто над ким панує: людина над мовою чи мова над людиною» (с. 8).

А. Левкова не заграє зі своєю аудиторією, але з перших сторінок стає сучасною, «своєю» для читачів шкільного віку. Її близькі та зрозумілі підліткам інтерактивні вкраплення — «Як казала моя вчителька у школі» (с. 45), «Таке мовлення — суцільний фейспалм :)))» (с. 93), «*спільнокошт* (як гарно звучить!)» (с. 97), «Оце ж письмові тексти й допомогли» (с. 183) — не лише тримають увагу, а й справляють враження дружньої розмови в молодіжному клубі представників певної субкультури, або ж необтяжливого стриму.

Важливою перевагою книжки «Спільна мова» є неординарне графічне оформлення Олени Старанчук, продумане до дрібниць: основне — виділити кольором, важливе — підкреслити, обвести, винести в окрему ілюстрацію. Графіка є продовженням вишуканого гумору та оригінального стилю авторки, збуджує читацьку увагу, доречно розставляє акценти й дозволяє зосередитися на головному.

Нова книжка багата на QR-коди, за якими можна перейти до одинадцятитомного «Словника української мови», системи «Словники України» Українського мовно-інформаційного фонду НАН України, комплексного «Російсько-українського словника» (с. 46), форуму slovotvir.org.ua (с. 100), ознайомитися з різними українськими й суміжними неукраїнськими говірками (с. 107, 117), дослідити словник діаспорної говірки українців США (с. 122), а також почути своєрідний звук, характерний для закарпатських говірок (с. 108).

«Спільна мова» може стати в пригоді не лише дітям середнього й старшого шкільного віку, а й викладачам української мови та літератури, які прагнуть проводити захопливі й результативні уроки, мовні курси чи гуртки, й усім, хто бажає розширити й поглибити знання з української мови, її історії, лексикології, етимології, діалектології, з загального мовознавства й шукає відповідь на питання, «що потрібно, щоб мова була спільним для українців домом — із надійними мурами, які боронять од ворогів, і привітними брамами, які випускають друзів» (с. 8). Матеріали цієї книжки можуть бути використані й для усних виступів перед широкою аудиторією з метою привернення уваги до мовознавства як комплексної, цікавої й потрібної науки.

С. Дідух-Романенко

м. Бориспіль, Київська обл., Україна
Електронна пошта: svetaveto4ka@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-2820-2758>

О. Малаш

Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України
м. Київ, Україна
Електронна пошта: darmodej@ukr.net
<http://orcid.org/0000-0002-5726-5646>

S. Didukh-Romanenko

Boryspil, Kyiv Region, Ukraine
E-mail: svetaveto4ka@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-2820-2758>

O. Malash

O. O. Potebnia Institute of Linguistics of the National Academy of Sciences of Ukraine
Kyiv, Ukraine
E-mail: darmodej@ukr.net
<http://orcid.org/0000-0002-5726-5646>

Levkova A.

COMMON SPEECH. HOW WORDS ARE BORN AND HOW THEY LIVE
Kyiv : Portal, 2020. 200 p.

Дата надходження до редакції — 04.01.2021

Дата затвердження редакцією — 08.01.2021